

"ארגון ברית ציון" (א.ב.צ.): מאבק ייחודי בקהילה יהודית במלחמת העולם השנייה (א)

חלק א': תחת השלטון הסובייטי 1940-1941

דב לוין

מבוא

מכלל הילדים היהודים, אך גם לאחר שב-1924 בוטלה האוטונומיה, עדיין נמשך הגידול המתמיד של מספר התלמידים בבתי-הספר העבריים-ציוניים ובאלה של רשת "תרבות". ביחד עם בתי הספר הדתיים של רשת "יבנה" נכללו בשתי רשתות אלה 85% מכלל מוסדות החינוך היהודיים (לעומת 15% של בתי-הספר האידישאים). הרכב דומה בלט גם בבתי-הספר התיכוניים (הגימנסיות) שהוקמו ביוזמת הציבור היהודי. במשך 20 שנות קיומה של ליטא העצמאית, למדו בהם יותר מ-6,000 תלמידים. ב-11 מתוך 14 מוסדות אלה שפת הלימוד בכל המקצועות הייתה עברית. אין תמה שהשפה העברית הייתה מדוברת גם בתנועות-הנוער הציוניות, במוסדות הלאומיים של המיעוט היהודי, באגודות של האקדמאים, בקיבוצי-הכשרה של החלוצים, בבתי פרטיים ואף בחוצות הערים אפשר היה לשמוע צלילי שפה זו.

כמובן שעובדה זו הייתה גורם מסייע חשוב לפעילות ציונית מקיפה ואינטנסיבית כמעט בכל עיר ועיריה. בשנת 1935 השתתפו בפועל כ-45,000 איש ואישה בבחירות לקונגרס הציוני הי"ט. באותו זמן מספר החברים בתנועות הנוער הציוניות הגיע ליותר מ-7,000 וביניהם: "השומר הצעיר", "בית"ר", "החלוץ-הצעיר", "ברית-הקנאים" (בר"ק), "בני-עקיבא", ו"הנוער-הציוני" (א' וב').

מרכז הפעילות התרבותית, הפוליטית והכלכלית של יהודי ליטא היה בעיר קובנה (Kaunas), בירתה הזמנית של ליטא בין שתי מלחמות-העולם. ראשוני היהודים התיישבו

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, כאשר ליטא הייתה חלק אינטגרלי מקיסרות רוסיה, יצא שמה של יהדות ליטא בטיפוח הלימוד התורני, בקידום ההשכלה והספרות העברית ובמקביל – בזיקתה לארץ-ישראל ובעלויות של יחידים וקבוצות אליה. מצב דברים זה נמשך גם אחרי שנת 1918, כאשר בגבולות ליטא העצמאית נותרו כ-154,000 יהודים, 7.5% מכלל התושבים.¹

כבר בתחילת קיומה של המדינה הצעירה היא נסתיעה בממסד היהודי המקומי והעולמי לביסוס מעמדה המדיני והכלכלי בזירה הבינלאומית. עם או בלי קשר לכך הוענקה למיעוט היהודי במדינה אוטונומיה תרבותית נדיבה, כולל מערכת חינוך בעברית וביידיש. זו הקיפה בתחילה כ-78%

פרופ' דב לוין נולד בקובנה, ליטא, ב-1925. במלחמת העולם השנייה היה פעיל במחתרת הציונית בגטו קובנה ופרטיזן ביערות רודניקי באזור וילנה. הגיע לארץ ישראל ב-1945, למד באוניברסיטה העברית ירושלים וקיבל תואר ד"ר בהיסטוריה, קיבל את מלגת פולברייט באוניברסיטת שיקגו והיה ראש המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים בה לימד במשך שנים רבות. פרופ' לוין הוא מומחה בעל שם בתחום יהדות מזרח אירופה ובמיוחד יהודי המדינות הבלטיות. כתב 520 מאמרים ו-15 ספרים באנגלית ובעברית בנושא יהדות זמננו.

בעיר זו עוד באמצע המאה ה-15, אך בגלל עוינותם ולחצם של התושבים הנוצרים ה"עירוניים", גורשו היהודים משם מספר פעמים ובלית ברירה היו מתיישבים זמנית בפרוור הסמוך, סְלַאבּוּדְקָה, שמעבר לנהר ויליה. רק בשנת 1839 הותרה ישיבתם במרכז העיר ומאז נמנתה קהילת קובנה עם המרכזים הרוחניים-תרבותיים של היהדות המתחדשת במזרח אירופה. בין היתר פעלו בה הרב המפורסם ר' יצחק אלחנן ספקטור, הסופר העברי אברהם מאפו, ממניחי היסוד של העברית החדשה ורבים אחרים. בשיא התפתחותה ובגרותה היו בעיר זו קרוב ל-40 בתי-מדרשות, בתי-כנסת (שחלקם נועדו בשעתם לבעלי-מקצוע מסוים כמו חייטים, קצבים וכד') וכן בתי-תפילה ייחודיים כמו: ה"חסידישע שְטֵיבֶל" של עדת החסידים המקומית, ה"מוֹסֶר שְטֵיבֶל" של תלמידי הרב ישראל סאלאנטר ועוד. מוסדות התורה בעיר, רובם ככולם, היו מרוכזים בפרוור סלאבּוּדְקָה שהוזכר לעיל ולמעשה שימש לא פעם מעין גטו זמני ליהודי קובנה. לימים התפרסמו כמה ממוסדות אלה ברחבי העולם היהודי בשל רמת הלימודים הגבוהה שלהם. הכוונה בין היתר לישיבות: "עטרת צבי", "עץ חיים", "אור חיים" ו"כנסת ישראל". בשנת 1938 למדו בהן 231 תלמידים, חלקם גם מארצות חוץ באירופה ובאמריקה.

יחד עם זאת שימשה קובנה היהודית גם מעין מטרופולין חילונית, עסקי, אך גם חברתי, פוליטי ותרבותי ליותר מ-100,000 היהודים תושבי העיירות והכפרים ברחבי ליטא. חלקם הגדול היו קשורים לקובנה היהודית הרבה יותר מאשר במישור המשפחתי, שכן כאן נמצאו המוסדות והארגונים החשובים, כמו: המערכות של חמשת העיתונים היומיים בשפת יידיש, ספריות, תיאטרונים, "הסטודיה העברית המשרד הארצישראלי", מועדוני נוער ומבוגרים וכן משרדים פינאנסיים ובראשם "הבנק היהודי המרכזי" ומאות מפעלי התעשייה ומשרדי החברות לסחר חוץ ופנים. מסיבות שונות, כולל המצב הכלכלי הקשה בפרובינציה וחוסר סיכויים להתקדם במקום, היגרו יותר ויותר בני-נוער לערים הגדולות יותר ובמיוחד לקובנה. לכן גדל מספרם של היהודים בקובנה לכדי 40,000 נפש, על סף מלחמת העולם השנייה, והם היו כרבע מכלל אוכלוסיית העיר. מצב זה כמעט לא השתנה למעשה, גם באוקטובר 1939, סמוך לפרוץ המלחמה, כאשר הוחזרה לליטא בירתה ההיסטורית, וילנה.

באותו זמן הגיעו לליטא רבבות פליטי-מלחמה מפולין וביניהם מספר רב של קבוצות מאורגנות של חברי תנועות ציוניות, בהחלטה נחושה לעלות בכל הדרכים לארץ-ישראל. לא יפלא שיהדות ליטא נחלצה במאורגן לסייע להם בכל צורכיהם. יחד עם זאת חלה בתוכה ביתר שאת התערורות לאומית, אך גם חרדה מפני הבאות. בנוסף לסכנה המוחשית לפרעות באוכלוסייה היהודית² גברה החרדה מהשינויים הפוליטיים והאחרים הצפויים בעקבות

ההסכם הידוע בין ברית-המועצות לבין גרמניה הנאצית (ריבנטרופ-מולוטוב) וכל המשתמע מכך.

במיוחד רבו החששות בקרב עסקני ציבור למיניהם, פעילי המפלגות הציוניות ומנהיגיהן. אלה האחרונים זכרו את יחסו העוין והמתנכל של המשטר הסובייטי לציונים בשלהי מלחמת-העולם הראשונה. כמו כן הם חששו, כי בחילופי משטר כל-שהוא בליטא – בין שיהיה משטר קומוניסטי או נאצי – הם יהיו הראשונים המועדים לפרענות. היו גם אנשים כמאיר קנטורוביץ, מראשי הציונים הכלליים ומורה ב"גימנסיון העברי ע"ש משה שְוֵאָבֶה" בקובנה, שהשיח בפני תלמידיו מהרהורי לבו, ואמר שהיה "מעדיף שיבואו הגרמנים, שהורגים את הגוף ולא הרוסים, שיהרגו את הנפש".³

בשבת, 15 ביוני 1940, פשטו רבבות חיילי הצבא האדום, ללא התנגדות, על כל ארץ ליטא. ובעוד הטנקים הסובייטיים שועטים בחוצות קובנה, נערך שם, בסניף המקומי של תנועת "בני עקיבא", דיון בנושא: מה מסוכן יותר, כליה פיסית בידי הגרמנים, או כליה רוחנית מידי הסובייטים. חברים רבים סברו שהכליה הרוחנית מסוכנת יותר. באותו דיון הוחלט על סגירת הסניף ועל הפסקת הפעילות.⁴

ואילו במחנה הציוני-סוציאליסטי, כמו תנועת "החלוץ" על מכלול שלוחותיה, היו מודעים לכך ש"הצבא האדום, המביא עמו למעמד הפועלים ולעם הליטאי בשורת שחרור מעול הפאשיזם – מביא עמו הרס וכליה ליישוב היהודי בליטא, על בתי הספר העבריים שלו שנתמכו על ידי הממשלה, על התרבות העברית, ועל הציונות". ועל כן: "לא יכולנו לשמוח. הבלגנו ושתקנו. הייתה ביחסנו לרוסיה אהבה ושנאה כאחת".⁵ תחושה אמביוולנטית דומה אפיינה את תנועת "השומר הצעיר", שרבים מחבריה השתתפו בעצרות שמחה והזדהות שנערכו באותם ימים בהשראת השלטון החדש. עם זאת, גם הם נערכו לקראת פעילות בתנאי מחתרת, כפי שלמדו מניסיון חברי תנועתם שהגיעו עם גל הפליטים מפולין.

תוך שבועות אחדים הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית לכל דבר. הדבר התבטא, בין היתר, בהפסקת הופעתם של העיתונים הציוניים ובמאסר עורכיהם. כן נפתח מסע הוקעה נגד מוסדות החינוך העבריים, שכונו "קיני ה'ריאקציה'". תוך זמן קצר הודחו המנהלים וחלק מהמורים וכן בוטלו כל המקצועות העבריים כמו לשון עברית, ספרות עברית, תנ"ך והיסטוריה יהודית. היידיש נקבעה כשפת ההוראה וגם זאת לפי הנוסח המקובל בכתב-העת עמעס (אמת), בו 'סורס' הכתיב העברי לבלי-הכר.⁶

ה"גימנסיון העברי ע"ש מ. שוואבה" בקובנה הפך ל"בית-הספר התיכון הממלכתי היידישאי מס' 11" (ע"ש שלום עליכם). שמה של ה"גימנסיה העברית הריאלית" בעיר זו הוסב ל"בית הספר הממלכתי היידישאי מס'

12. כמקובל בחברה הסובייטית הונהג יום ראשון כיום המנוחה במוסדות היהודיים האלה במקום יום שבת. אף בחגי ישראל ו"בימים הנוראים" התנהלו הלימודים כרגיל.⁷

בערך באותו זמן נאסרה גם פעילותם של ארגונים יהודיים, רובם ככולם – ציוניים,⁸ אין תמה שכמה מפעילי המפלגות והארגונים ובעיקר חניכי השכבות הבינוניות והגבוהות של תנועות הנוער הזדרזו להתארגן לפעילות חשאית וכן ביערו ו/או החביאו מסמכים ופריטים שונים כמו דגלים וכדומה. אנשי בית"ר הטמינו באדמה גם אקדחים ונשק אחר, אשר שימש לאימונים⁹ ואילו חלק ניכר מאנשי ההנהגה הציונית, ברובם מבוגרים ומטופלים במשפחות, חששו מכל מעורבות בפעילות בלתי-חוקית.

בנסיבות אלה של היעדר מנהיגות מסורתית, מצד אחד, ופיחות במשמעות הגוונים וההבדלים האידיאולוגיים בין הארגונים הציוניים השונים, מצד שני, התגבש באופן טבעי הרעיון להשתית את הפעילות הציונית-תרבותית על הצעירים. אכן, הצעירים נטלו חלק בהדרכה ובריכוז העבודה. כך היה ב"השומר הצעיר" וב"בית"ר". כמו כן גבר שיתוף-הפעולה בין פעילי ארגונים קרובים מבחינה רעיונית ויש שתנועות נוער הגיעו לכדי מיזוג ממש. על רקע זה קמו במקומות שונים בליטא הסובייטית, בערך באותו פרק זמן (שלחי שנת 1940), שתי מסגרות חדשות, שהיו שונות זו מזו. האחת – תנועת "חירות" (מיסודם של "החלוץ הצעיר-דרור" ו-נצ"ח), שמרכז פעילותה התנהל בוילנה¹⁰ והשנייה "ארגון ברית ציון" (א.ב.צ.), שפעל בעיקר בקובנה.

ייסוד "ארגון ברית ציון" (א.ב.צ.) וקורותיו תחת המשטר הסובייטי 1940-1941

לא כתנועת "חירות" שהורכבה מתנועות קיימות, שחבריהן (שהגיעו מפולין) היו בעלי ניסיון ומידע על פעילות מחתרתית תחת המשטר הסובייטי, הוקם א.ב.צ. ביוזמתם של כמה עשרות פעילים ממספר תנועות נוער בקובנה ועל ידי גימנזיסטים וסטודנטים חסרי ניסיון מעשי בפעילות מחתרתית. ההתארגנות החלה שבועות מספר לאחר כינון המשטר הסובייטי בליטא, במסגרת קבוצות קטנות, בעיקר על בסיס של היכרות אישית ואמון הדדי. נראה שבדצמבר 1940 כבר היה א.ב.צ. ארגון מגובש למדי. אף שגם בשיא התפתחותו בתקופת השלטון הסובייטי לא הגיע מספר חבריו למאה, הרי שבגלל הסודיות החמורה רק מעטים מהם ידעו את שמו. הפעילות התקיימה במסגרת של תאים בני שלושה עד חמישה חברים. אחת הקבוצות הראשונות של א.ב.צ. קמה

ביוזמתם של פעילי "מכבי הצעיר", שחלקם שימשו מדריכי תאים. לימים גדל מספרם לעשרים בערך. בין ראשי התאים היה גם יצחק שפירא, שלאחר מכן היה לאחד המנהיגים המרכזיים של א.ב.צ. בגטו קובנה. חברי כל תא התכנסו מדי שבוע או שבועיים, לעתים במסווה של מסיבה חברתית, והיו מאזינים במידת האפשר לקול ירושלים. באמצעות מערכת ארגונית ניתן היה להזעיק תוך זמן קצר את כל החברים.¹¹

חלק ניכר מחברי הארגון היה מורכב מיוצאי "הנוער הציוני" א' ו-ב'. אחת הקבוצות מתנועה זו, (פלג א') ובראשה חיים שפירא, דגלה כבר מראשית התארגנותה ברעיון של איחוד כל הדבקים ברעיון הציוני.¹² רעיון זה הפך לימים לאחד מאבני היסוד של א.ב.צ. ב-12.1.1941 השתתפו חברי קבוצה זו במבצע של "סחיבת" (או הצלת) ספרים עבריים,¹³ שכללו את מיטב הספרות החדשה. בעקבות המבצע נעצרו כמה חברים לחקירה במוסדות הביטחון המקומיים. מבין יוצאי תנועת "הנוער הציוני ב", החל להתבלט באותם ימים בחוגי הגימנזיסטים תלמיד הכיתה השמינית, שמעון גראז בן ה-18. לפי עדויות של אנשים שהכירוהו מקרוב היה שמעון בחור מוכשר ובעל תכונות כריזמטיות. בהשקפותיו היה מעין מיזוג של הציונות הליברלית, סוציאליזם שמאלי ומסורת דתית. נראה שהוא גם היה זה שתכנן והקים את המבנה ההירארכי של הארגון. לימים היה לראש הארגון ולעורך ביטאונו ניצוץ.

כיוון שחלק ניכר מחברי א.ב.צ. נמנה על תלמידי "הגימנסיה העברית הריאלית" לשעבר, הפך מוסד זה למוקד פעילותם של חברי הארגון. הודות לכך התאפשר, בין היתר, לקיים מעקב אחר התלמידים, "מי שנוקט עמדה פרו-קומוניסטית ומי שמוסיף לנקוט עמדה ציונית עברית". את הציונים השתדלו לגייס לארגון. כמעט במקביל ובצורה דומה פעלו כמה מתלמידי הכיתות העליונות של "הגימנסיה העברית ע"ש משה שוואבה" לשעבר. אחדים מהם, כמו אברהם מאנייסקין, שהיה חבר "בית"ר" ותיק, השתייכו גם לשורות ה"ארגון הצבאי הלאומי" בליטא.¹⁴ בנוסף ללימודי ציונות וסחיבת ספרים, חלקם עסקו גם באימונים בנשק וכן למדו את "תורת הקונספירציה".¹⁵

ראוי לציין כי רוב התלמידים האלה לא השתייכו לפני המלחמה לתנועות נוער או לארגונים ציוניים אחרים. עתה הצטרפו לפעילות החשאית שבארגון בהשפעת חבריהם, שהשתייכו בשעתם לתנועות נוער, אך גם מתוך זיקתם לתרבות העברית ולערכי הציונות. חלקם גם רחשו כבוד ויקר אל כמה ממוריהם לשעבר, שסימלו את הערכים הללו. אחד מאישים אלה היה מאיר קנטורוביץ, שעתה הפך למחוסר עבודה והתקיים ממכירת ספריו וממתן שעורים פרטיים לעברית.¹⁶ מורה אחר שפרש ותלמידו לשעבר קיימו עמו מגע

בחשאי, היה ד"ר אריה הסלזון (לשעבר סגן יו"ר מפלגת הציונים המדיניים), שהתפרנס מעבודתו בבית-חרושת. כמה צעירים התרכזו סביב מורם הנערץ איקה גרינפֿרג, מיוצאי "מכבי-הצעיר", שהיה קצין מילואים בצבא הליטאי.

קבוצת פעילים מתנועת "הנוער הציוני, ב"י" ובראשה שמעון גראז שהוזכר לעיל, ניסתה בסתיו 1940, לפתח בחווה החקלאית "ליאופולטֿבה", שבדרום-מערב ליטא¹⁷ פעילות משותפת עם חברים מ"בני עקיבא", כמו יוסף וואסיֿלבסקי, משה וולפֿרשטיין ופֿלה אלישקובסקה (נסינוביץ), חברתו של שמעון גראז. בחווה היו כעשרים איש. רובם ככולם עבדו בעבודה חקלאית במקומם של האריסים הליטאים, שהועסקו קודם לכן על-ידי המנהל היהודי. אף כי החברים לא היו רגילים לעבודה מסוג זה, הם השתדלו לעמוד במשימה. בשעות הפנאי, התרכזה הפעילות בלימוד נושאים ציוניים-לאומיים. נושאים אלה עמדו גם במרכז ההרצאות והוויכוחים על התנועה הציונית ועל עתיד בניין הארץ. עשירות תוכן במיוחד היו מסיבות "עונג שבת". מדי יום ביומו נערכו תפילות במניין וכמו כן קיימו מטבח כשר. חברי הקבוצה ביקשו אישור רשמי מהשלטונות להישאר במקום כחברי משק קולקטיבי ('קולחוז'). הם קיוו שבמסגרת זו יוכלו לחיות במקום, באווירה ציונית-לאומית, באין מפריע. אולם בשל לחץ האיכרים שבסביבה לא נענו השלטונות לבקשתם, ובאביב 1941 נאלצו כולם לעזוב את המקום. עם שובם לקובנה בשלב זה, הסתמנה כבר בתנועת "בני עקיבא" פתיחות כלפי "ארגון ברית ציון" וגם הצד השני החל להתייחס לגוף הדתי הזה כמעין שותף פוטנציאלי לקראת השלבים הבאים.

ניצוץ – הביטאון של הארגון

כל ארגוני המחתרת, שעניינם הוא פוליטי-אידיאלי, נזקק גם א.ב.צ. לחומר הסברה מתאים המועבר מיד ליד. למטרה זו הוצא מדי חודש כתב-עת חדשי בשם ניצוץ.¹⁸ הירחון שוכפל במכונת שיכפול "שאפירוגראף", בגודל של גיליון-דפוס אחד והופיע, פחות או יותר באופן שיטתי, ובמספר שאפשר את תפוצתו במרבית השלוחות והתאים. בסך הכל הופיעו שבעה גיליונות בתקופת השלטון הסובייטי. החוברת הראשונה של הביטאון פורסמה לקראת המסיבה החגיגית שנערכה על ידי הארגון בחג החנוכה תש"א (בשבוע האחרון של דצמבר 1940) בביתם של האחים לנבוצקי. הופעת החוברת ציינה את סיום השלב הראשון בגיבוש א.ב.צ.. הוצאתו לאור של הניצוץ, בצורה שיטתית, אך בתנאי מחתרת, הצריכה ארגון משוכלל, מומחיות ומשאבים, שכן חומרי הדפסה, עד כמה שניתן

היה להשיגם, היו יקרים. כמו כן היו פרסומים שיטתיים מטרה נוחה יחסית לשלטונות, להתחקות אחרי הפעילות של הגופים המחתרתיים שהוציאו אותם. אין תמה אפוא, שרק תנועות מעטות במחנה הציוני יכלו להתמיד בכך. מכל מקום, בכל מזרח אירופה לא עלה מספרם של גופים אלה על ארבעה. א.ב.צ. היה אחד מהם.

פעילות נוספת התמקדה ביצירת קשר יעיל בין ההנהגה לבין חברי השורה והפריפריה, וכן בטיפול בקשרים עם ארץ-ישראל. חלק ניכר מהפגישות בין חברי א.ב.צ. לבין חברי ארגונים אחרים ברחוב היהודי, שדגלו במטרות דומות, הוקדש למסירת ידיעות שונות על הנעשה בארץ-ישראל. המידע נלקט ממקורות שונים לרבות האזנה לקול ירושלים וכן מתוך עיתונים ופרסומים אחרים מהארץ, שהגיעו לקובנה והיו מועברים מיד ליד. לימים, כאשר קשר המכתבים הלך והשתבש, נותר קול ירושלים אחד המקורות היעילים ביותר למידע המבוקש כל כך לחברים בתאים ובפריפריה.

הפעילות במישור אידיאולוגי-פוליטי

שים לב לנסיבות הולדתו של א.ב.צ., טבעי הדבר שתוכנו הרעיוני בשלב זה עוד לא היה ברור ומגובש. בעוד שארגונים ציוניים אחרים, שירדו אז למחתרת, הדגישו את הצורך בהמשכיות ובדבקות בדרכם הקודמת, העדיפו מעצבי האידיאולוגיה של א.ב.צ. "לחפש את החדש". עם זאת, ניתן להבחין בכמה היבטים רעיוניים שהיו ייחודיים ל-א.ב.צ. עוד בתקופת השלטון הסובייטי. הכוונה בין היתר לביקורת החריפה על הממסד הציוני הסיבות לביקורת היו: התמוטטות המוסדות הציוניים עם חילופי המשטר בפרוץ מלחמת העולם השנייה, התקפלותה המהירה, לדעתם, של המנהיגות הציונית המסורתית, אך בעיקר – "הדיפֿרנציאציה המופרזת ששלטה עד אז ברחוב הציוני".¹⁹ לפיכך הוצג רעיון האיחוד של כל הכוחות במחנה הציוני בראש מטרות הארגון החדש, שהוקם על בסיס שמירת ערכים תרבותיים ולאומיים. אכן, כמה מתאי הארגון כבר כללו בתוכם, בשלב זה, חברים ממוצא תנועתי שונה, כפי שהדבר בא לביטוי בחוות ליאופולטֿבה. בביקורת שהוטחה נגד ההסתדרות הציונית על ביורוקרטיה ועל התרוקנותה מתכנים, נשמעה גם נימת התנגדות ל"אדישות לבעיה הסוציאלית, שהפכה לאחת הבעיות המרכזיות במאה העשרים".²⁰ ואילו הנושא הסוציאלי והסוציאליסטי הודגש במידה רבה הודות לכמה תלמידים שראו בסוגיה זו מעין חיזוק מוסרי לאידיאולוגיה הציונית. עמדה זו לא השפיעה על התייחסותם של החברים לברית-המועצות ולמשטרה. להפך, רובם היו ביקורתיים כלפי המשטר הסובייטי.²¹

ביטויי הסתייגות ומחאות של תלמידים

עצמת הביקורת האישית מצד בני-נוער כלפי המשטר הסובייטי וכלפי אושיות המרקסיזם שימשה קנה-מידה די יעיל לגיוס תלמידי הגימנסיה העברית לשורות א.ב.צ. גם פעולת ההסברה הציונית עמדה בסימן המגמה "לבלימת ההשפעה הקומוניסטית" ברחוב היהודי. לפיכך לא ראו בעין יפה את השתלבותם של חברים במסגרות חברתיות ו/או פוליטיות שהוקמו מטעם הממסד. כך למשל, כאשר אחת מחברות א.ב.צ., שהגיעה מ"מכבי הצעיר", גילתה פעילות-מה בבית-הספר התיכון הסובייטי, היא ננזפה בשל כך ע"י חבריה.²² לעומת-זאת, חברה אחרת, בשם שרה לייבנזון-בנימיני, שהצטיינה בריקוד באלט בבית-הספר סירבה בתוקף להשתתף בתוכנית ריקודים בנשף לציון אירוע סובייטי מסוים, באומרה: "אני לא ארקוד אצל הרוסים".²³ יתרה מזאת, במהלך הנשף יצאו וחברותיה בריקוד "הורה" ובשירה עברית. בעקבות התנהגות זו היא הוזרה חמורות ע"י הנהלת בית הספר באיום של הרחקה מן המוסד. תלמידי "בית הספר התיכון הממלכתי היידישאי מס' 11" (לשעבר "הגימנסיון העברי ע"ש מ. שוואבה") הסירו את "הבד האדום" עם הסמל הסובייטי בו כוסה השלט העברי של שם המוסד מלפני תקופת השלטון הסובייטי.²⁴

כבר בקיץ 1940 העדיפו תלמידי בתי ספר עבריים לשעבר לעבור, לאות מחאה, לבתי-ספר אחרים, מתוך תקווה ששם "לא תישמע לפחות השמצה מתמדת על ארץ-ישראל, על היהדות ועל התרבות העברית." חלק מהתלמידים המשיכו לדבר עברית בינם לבין עצמם אף בפרהסיה. היו גם ביטויי מחאה והפגנה אחרים, החל בשירת "האינטרנציונל" במילים של שירת "התקווה" וכלה בציון סיסמאות ציוניות על הקירות ובהופעה בפרהסיה בחולצה של תנועת הנוער, שקיומה כבר נאסר. ביום הראשון ובימים האחרונים של פסח תש"א נעדרו במאורגן תלמידות הכיתה השמינית מ"בית הספר הממלכתי היידישאי מס' 12", על אף האזהרה המפורשת שניתנה להן לפני החג. כמה מתלמידי הכיתה העשירית באותו מוסד הגיעו ללימודים ביום הראשון של פסח כשהם לבושים בגדי חג; כאשר נתבקשו לגשת ללוח ולכתוב – סרבו בתוקף, בנימוק ש"היום חג".²⁵ תלמידים אלה, שלא היו דווקא דתיים, ביקשו להפגין בדרך זו את זהותם הלאומית ולמחות נגד הסדרים חדשים בבית הספר. היו גם שניסו להתווכח בפרהסיה ולהביא נימוקים הגיוניים לעמדותיהם, כגון: "על אף שיידיש נקבעה כשפת ההוראה והשבתון נקבע בימי ראשון, הרי במשך דורות היו התרבות העברית והמסורת הדתית מסימני ההיכר האופייניים של החינוך היהודי ואי-אפשר לחסלם תוך זמן קצר".²⁶

מטבע הדברים, הפעילות של חברי הארגון בין כותלי בית-הספר ומחוצה לו לא יכולה הייתה להישאר בגדר סוד

לזמן רב. הרינונים והחשדות גברו במיוחד אחרי "סחיבת" הספרים הראשונה, שבוצעה, כמובא לעיל, בידי חברי א.ב.צ.²⁷ אולי כאן המקום לציין שהרקע לפעולות אלה היה גם מעין אקט של מחאה נגד סגירת מוסדות החינוך העבריים והפיכתם לאידישאים. יתרה מזאת, הספרים העבריים שנמצאו במוסדות אלה נדונו, לפי כל הסימנים, לגניזה ואולי לשריפה. הוא הדין לגבי הספרים בספריות פרטיות וציבוריות. זאת ועוד. מאחר שהספרים הללו היו כבר מרוכזים במקום אחד ועול וחתום בחותמת, הרי הוצאתם בחשאי ופיזורם בבתים פרטיים היה מבצע מורכב ומסוכן למי שהשתתף בו. ספרים אלה עתידיהם היו לשמש אותם בפעילותם התרבותית בימים יבואו. במשך זמן קצר הוצאו ספרים עבריים מהספרייה הפרטית של אבא באלוש, מהספרייה הציבורית ע"ש אברהם מאפו ומבתי-הספר העממיים והתיכוניים העבריים, שהפכו למוסדות סובייטיים-אידישאים.

הממסד הסובייטי מסיר כפפות – ממעקים ואזהרות למאסרים והגליות

בשל פעולה זו גברו יותר ויותר המעקבים, הלחצים והאיומים נגד תלמידי הכיתות העליונות של המוסדות העבריים לשעבר, שהיו ידועים גם כציונים פעילים. הם נקראו להנהלה ונדרשו להפסיק את הפגישות עם חברים, שאותם הכירו לפני כניסת הצבא האדום. חברי א.ב.צ., שהיו מרוכזים ברובם ב"בית-הספר התיכון היהודי מס' 12", היו מטרה מתמדת לחשדות ולמעקבים מצד הנהלת המוסד ונאמניה שבקרב התלמידים. מספרת אחת מחברות א.ב.צ.: "תמיד הרגשנו שעוקבים אחרינו. עמדו שניים ודיברו אז תמיד היה שלישי שהיה צריך להאזין".²⁸

מסתבר שבעקבות ההאזנות והמעקבים, לאחר מבצע "סחיבת" הספרים, נעצרו מספר חברים, ביניהם יעקב בית-הרבי (בְּסֵרָאבִי), אחד משני האחים לבובצקי ואחרים. הם נלקחו לחקירות במוסדות הביטחון. הם הושבו במקום חשך ורק מנורה האירה פניהם. החוקרים גידפו והכו אותם, כדי לגלות מי היה המארגן.²⁹ במהלך החקירה הנמרצת איתרו מוסדות הביטחון (נ.ק.וו.ד.) את השומר הלא-יהודי ששוחד על ידי המבצעים, והוא שגילה את שמותיהם. כמה מהם נעצרו למשך יום-יומיים ונחקרו על ידי איש ביטחון דובר יידיש. עם זאת ידועים מספר מקרים בהם הצטרפו חברי ארגון ברית ציון ל"קומסומול" (ארגון הנוער הקומוניסטי), כדי לנצל שם את עמדתם לטובת א.ב.צ. קשה מאוד לקבוע מה היה המידע שנאסף על-ידי שלטונות הביטחון הסובייטיים על "ארגון ברית ציון".³⁰ מכל מקום, עובדה היא שתאי א.ב.צ. המשיכו לפעול, והביטאון ניצוץ הופיע באופן סדיר עד ה-14 ביוני 1941.

בתאריך זה הונחתה על הארגון מכה כבדה מאוד, אם כי, כמובן, לא כוונה אליו בלבד. המדובר בהגליה המונית של מי שכוננו אז "אויבי העם", מליטא לקצווי ברית-המועצות. בין הגולים היו אלפי יהודים; מהם מנהיגים ופעילים ציוניים ומהם בעלי רכוש, או בעלי עמדות חברתיות מסוימות, שסווגו כ"יסודות סוציאליים מזיקים". בהתאם להוראות נכללו בהגליה ההמונית גם בני ביתם ומשפחותיהם. ראשי משפחות הגולים הופרדו מבני משפחותיהם והובלו בקרונות משא וברגל למחנות עבודה בצפון הרי אוראל. רובם נספו שם מחמת האקלים הקשה, תנאים תת-אנושיים, יחס ברוטאלי ועבודת פרך. לא שפר גם גורלם של בני משפחותיהם, אשר נשלחו לחבל אֶלְטאי ולאחר מכן הועברו לאזורים סמוכים לים הצפוני. רק מעטים מהם נותרו בחיים.³¹ גם מקרב חוג החברים והאוהדים של "ארגון ברית ציון" הוגלו כמה עשרות אנשים למקומות נידחים וחויבו, כמו פושעים, בעבודה מפרכת, בתנאי אקלים קשים ביותר. גורל זה פקד בין היתר גם את שני המורים, מר קנטורוביץ וד"ר הסלון, שהדריכו את תלמידיהם ברוח לאומית גם לאחר שהצטרפו ל"ארגון ברית ציון".³²

על אף כל זאת ולמרות ההתייחסות השלילית מעיקרה מצד ראשי א.ב.צ. כלפי המשטר הסובייטי, החליטו כמה מהם, ביום פלישת הגרמנים ב-22 ביוני 1941, לנסות להימלט לעומקה של רוסיה ומשם לעלות לארץ-ישראל. בין אלה היו ראש הארגון, שמעון גראז, חברתו בלה אלישקובסקה (נוסינוביץ) ושאל בילינסון, מראשי מכבי הצעיר וממייסדי א.ב.צ.. שלושתם היטלטלו אלפי קילומטרים על פני ערבות רוסיה ואסיה התיכונה עד הגיעם לגבול האיראני, שאותו תכננו להבריש כדי להגיע לארץ-ישראל. למרבה הצער – כפי שקרה לרוב רובם של המנסים להעפיל בדרך זו – גם הם נכשלו. אולם כל אחד מהם וגורלו: שמעון גראז נתפס, נדון בבית הדין הצבאי באשכאבאד לעבודת פרך ומת במחנה העבודה "טאוודה". גם בלה אלישקובסקה (נוסינוביץ) נתפסה בגבול, הועמדה לדין ונשפטה למאסר קצר יחסית.³³ שאל בילינסון, שהגורל האיר לו פניו בתחילה ולא נתפס בגבול, התנדב לצבא האדום והשתתף במלחמה נגד הנאצים. בשלהי המלחמה נדון למאסר ממושך בעוון ניסיון לעלות לארץ-ישראל.³⁴ רק לאחר שנים ארוכות של המתנה זכו שאל ובלה לעלות למדינת ישראל.

סיכום

בתקופת השלטון הסובייטי בליטא, שנמשכה כשנה, חוסלו מרבית הארגונים הציוניים. באותה עת הוקמה בקובנה מחתרת, שעם חבריה נמנו בעיקר פעילים צעירים בתנועות נוער שונות וכן תלמידי תיכון וסטודנטים, שלפני המלחמה לא השתייכו למסגרות פוליטיות. מחמת

קוצר הזמן לא הספיק א.ב.צ. לגבש את אושיותיו האידיאולוגיות. הישגיו העיקריים היו במישור הארגוני-מבצעי, כגון הוצאת כתב-עת ניצוץ באורח שיטתי, מאמצים להצלת ספרים עבריים, קיום לימודים בנושאי ציונות וארץ-ישראל. הודות לפעולות אלה נוצרה מעין תשתית חברתית וארגונית שאפשרה המשך כמעט רצוף של קיום הארגון גם במשך תקופת הכיבוש הנאצי, הן בגטו קובנה (אוגוסט 1941-יולי 1944) והן בגרמניה, במחנה ריכוז דאכאו-קאופרינג (יולי 1944-אפריל 1945).

במשך כל חמש השנים האלה ועד היום האחרון, ליווה את ה"א.ב.צ.אים" הניצוץ, כתב-העת העברי היחיד באירופה במשך מלחמת-העולם השנייה.

חלקו השני של המאמר יתפרסם בגליון הבא של **נתיב**.

הערות

1. מרבית הנתונים על יהדות ליטא העצמאית הובאו מתוך פנקס יהודי ליטא, הוצאת יד ושם, ירושלים, 1997, בעריכת דב לוי.
2. נוכח המתיחות והחשש לפרעות התארגנה בעיר מעין "הגנה עצמית" ומתנדבים הוצבו במקומות המועדים לפורענות. הקשר היה מאורגן באמצעות אופנוע. הנשק היחיד שהותר להם להחזיק היה אקדחים. הצו היה נוקשה מאוד: "להשתמש באקדחים רק להצלת חיים". עדות יחזקאל פולארביץ, עמ' 5, המדור לתייעוד בעל פה, של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: מ"י); פרטים על הפעלת המשמרות, ראה עדויות של ראובן לויטן, עמ' 6, מ"י; דוד רום, עמ' 3, מ"י; מנחם קליבנסקי, עמ' 7, מ"י.
3. עדות אלימלך גולן (קורלנצ'יק), עמ' 3-4, מ"י. (בחיבור זה מוזכרים חברי א.ב.צ. בשמותיהם היום ובסוגריים – שמותיהם דאז).
4. עדות אברהם מלמד, עמ' 2 (בהשמטות), מ"י, והשווה עדות משה וולברשטיין, עמ' 4, מ"י.
5. שרה נשמית, *היו חלוצים בליטא – סיפורה של תנועה 1916-1941* (בית לוחמי הגטאות, תשמ"ג) עמ' 270-271 (להלן: נשמית, *סיפורה של תנועה*); על היחס המורכב מצד חלק מהמחתרות כלפי השלטון הסובייטי ראה: דב לוי, "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא – פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941", *משואה*, ז' (1978) עמ' 99-108.
6. דב לוי, "ה'עמעס' האחרון וסופו – העיתונות היומית ביידיש בליטא הסובייטית 1940-1941", *שבות*, 5 (1977) עמ' 38-48.
7. דב לוי, "מערכת החינוך היהודי בליטא הסובייטית, 1940-1941", *שבות*, 6, 1978, עמ' 48-91.
8. "אָפּגעשטעלט זייער טעטיקייט אַ ריי רעאקציאָנערע יידישע אָרגאַניזאַציעס", פּאָלקסבלאַט, 10.7.1940, עמ' 7. והשווה גם נוסח שונה במקצת: "געשלאסן רעאקציאָנערע אידישע ארגאניזאציעס", *היינטיקע ניס*, 10.7.1940, עמ' 4.
9. עדות ישראל יִבְרוּבִיץ, עמ' 4, מ"י; השווה גם עדויות: גיטה קליבנסקי (לאנגלִבִּן), עמ' 1-2, מ"י; דוד רום, עמ' 2, מ"י; דינה דיליון (רובינשטיין), עמ' 2, 9, מ"י; אברהם שטוקִבְיץ, עמ' 5, מכון לחקר התפוצות באוניברסיטת תל-אביב. בהשמדת החומר של בית"ר עסקו גם חברים צעירים של הקן בקובנה, עדות אריה סְגֵלסוֹן, עמ' 2, מ"י.
10. שרה נשמית, *סיפורה של תנועה*, עמ' 279-280.
11. עדות שאל בילינסון, עמ' 2-3, מ"י, והשווה גם עדות הני קריספין (קולומבוס), עמ' 22-23, מ"י.
12. עדות זאב בירגר, עמ' 1-2, מ"י; נוסף לחיים שפירא היו פעילים

26. במאמר, לסיכום שנת הלימודים ב"בית-הספר התיכון מס' 12" בקובנה (בו למדו כשש מאות תלמידים), שכתב בידי מפקחת המוסד הזה, הוזכר הנושא במלים הבאות: "במקביל לפעילות החברתית עמד בית הספר בחזית נוספת – האדיקות המסורתית של אחוז ניכר מהילדים, שהתבטאה במיוחד באי רצון לבקר בבית הספר בשבת ובסירוב לכתוב בשבת. בנושא זה היו צריכים לנהל מערכה מחושבת היטב, דהיינו: חייבים היו אפילו לגשת בצורה עדינה לעניין, שכן נגד תעמולה ישירה התחפרו הילדים בעמדה של שתיקה... אני חייבת להדגיש שגם בחזית זו טרם השגנו את כל מאת האחוזים. עדיין מצויים אצלנו כעשרה ילדים שלא כותבים בשבת, אך לבית הספר הם באים". כ. איציקסאן, "די צוועלפטע קאָונוער מיטלשול-ארבעט", שטראלן, 20.4.1941.
27. ראה לעיל הערה 13 והשווה דברי הערכה מפי המורה של תלמידים אלה שעסקו בהצלת הספרים העבריים אריה הסלון "חיסול הגימנסיה העברית", היכל ששקע, עמוד 214.
28. עדות הני קריספיין (קולומבוס), עמ' 4, מ"י. "כאשר התברר כי מספר מתלמידי בתי הספר העבריים הם חברי המפלגה הקומוניסטית – זה זעזע אותנו והתחלנו לדבר... אחד לשני: יותר טוב לא להימש מפני שישנם בוגרים בינינו היודעים מי נמש עם מי ומי מדבר עם מי", והשווה עדות אלימלך גולן קורלנצ'יק, עמ' 22, מ"י.
29. עדות גיטה קליבנסקי (לאנגלבן), עמ' 4, מ"י; והשווה עדות שלמה (זלימר) שפיר (פרנקל) עמ' 5, מ"י. והשווה הערה 13 לעיל.
30. כך למשל, השתמש יצחק פומפיאנסקי, (שהושתל בקומסומול), במכונת ההדפסה והשכפול להוצאת פרסומים בעברית. עדות שאול בלינסון, עמ' 4, מ"י. חברת אצ"ל לשעבר ונָרָה שָׁר, לאחר שהצטרפה לקומסומול על דעת חבריה, היתה מוסרת להם מידע מסוים במקומות ובזמנים קבועים. עדות גיטה קליבנסקי (לאנגלבן), עמ' 2, מ"י. ממקום אחר מסתבר שורה שָׁר הני"ל לא הצטרפה מרצונה לקומסומול, אלא נאלצה לעשות זאת בלחץ ובאימים ועל כן קיבלה מעין "היתר" מחבריה וממורה לשעבר. אריה הסלון, "חיסול הגימנסיה", היכל ששקע, עמ' 215.
31. דב לוי, "אסירים וגולים בנכר", ספר יהדות ליטא, כרך ד', בעריכת לייב גרפונקל, תל-אביב 1985, עמ' 452-466.
32. על קורותיו ותלאותיו של המורה והחוקר קנטורוביץ תלמיד חכם זה במקום גלותו עד יום מותו בשנת 1882 ראה בהקדמה לספרו "קובץ מחקרי מקרא מן השבי הסובייטי" שהופיע בירושלים בשנת תשמ"ד. רוב הספר מכיל חידושים שלו שהוברחו למדינת ישראל במשך השנים האחרונות לחייו. גורל שונה פקד את עמיתו ד"ר הסלון שלא רק הצליח לשרוד ממקום גלותו, אלא זכה להגיע לישראל ולהיקלט בשירות המדינה בשנות ה-60. ב-1964 הוא רואיין במכון היהדות זמננו 12/55 על קורותיו בגלות סיביר. פרטים: בעדות בלה אלישקובסקה (נוסינוביץ), עמ' 5-7. מ"י והשווה גם ישראל וולמן, "ללכת אל מקום בו זורחת השמש", זרעים, כ"ג (אב, תשכ"ט) עמ' ה.
33. במהלך החקירות הקשות שניהלו אחרי המלחמה (1947) מוסדות הביטחון הסובייטיים בליטא נגד שאול בלינסון (לאחר שנתפס בפעם השלישית בניסיון לברוח לארץ-ישראל, חשף לפניו חוקר הקג"ב פרטים מדויקים מהמעקב אחריו בעת פעילותו ב"ארגון ברית ציון" בשנים 1940-1941 ובמיוחד על התבטאויותיו החריפות נגד המשטר הסובייטי. על כל אלה, על תלאותיו בשנות המלחמה ולאחריה וכן על קליטתו המושלמת בבניין מדינת ישראל, ראה בספר זיכרונותיו דרכי הארוכה לירושלים, גבעת הסלעים, 1995.
- בקבוצה זו: מרדכי פושר, מנחם רובין, פימה שטרומ, זאב בירגר ועוד. שם, עמ' 3.
13. עדות זאב בירגר, עמ' 3-4, תאור של סחיבת מאה וחמישים ספרים עבריים ראה א. בן שמעון, "סוף פסוקי", היכל ששקע, בעריכת י. יבלקובסקי, תל-אביב 1962 עמ' 203-204 וכן, מ"י עדות שלמה (זלימר) שפיר (פרנקל), עמ' 5, מ"י.
14. לימים נמנה אברהם מאנניסקין על פעילי בית"ר שהשתייכו לארגון המחתרת הכללי בגטו קובנה. הוא נפל ב-14.4.1944 בהתנגשות עם מארב של משטרת הבטחון, כשיצא בתוך קבוצה מטעם הארגון עם כמה חברים כדי להצטרף לפרטיזנים ביערות שבמזרח ליטא. ראה: צבי א. בראון ודב לוי, תולדותיה של מחתרת-הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה (ירושלים, תשכ"ב), עמ' 358. (להלן, בראון ולוי, תולדותיה של מחתרת).
15. באחד התאים המשיכו תלמידים לשעבר (יואל פרידלנד, אהרן מאנניסקין, זאב ברנשטיין, שלום בלומברג, אלה הוכנברג) לעסוק בלימוד השפה העברית, מדי שבועיים או חודש, בכל פעם בביתו של חבר אחר, עדות זאב ברנשטיין (א') עמ' 43, מ"י; והשווה מכתבו אל המחבר מ-24.9.1983, לפי מקור אחד היו בתא: אליהו רחמילביץ, שלום בלומברג, יואל פרידלנד, יוסף קאפיט, ורה שָׁר, משה רוזנבאום, קלרה פאלבסקי. מכתבו של אליהו רחמילביץ אל המחבר מ-19.2.1982. בדירתו של אבא גפן התקיים תא שהקיף עשרה אנשים, בהשתתפות גיטה קליבנסקי (לאנגלבן), הני קריספיין (קולומבוס), לוסיה קריסטל, מקס גץ ויעקב בית-הרבי (פֶּסֶראבי). עדות גיטה קליבנסקי (לאנגלבן), עמ' 2-4, מ"י.
16. דב לוי. "ידיונה של כיתה", היכל ששקע, בעריכת יבלקובסקי, עמ' 185, והשווה עדות אלימלך גולן, (קורלנצ'יק) עמ' 14-15, מ"י.
17. אחוזת לאופולטבה במחוז וירבאלן, הסמוכה לעיר קיבארטי ולגבול הגרמני, כללה בנייני משק ובית מגורים נאה של 33 חדרים. האחוזת השתרעה על פני 171 הקטאר. היא נקנתה בתחילת שנות העשרים מידי בעליה הליטאי ונרשמה כחוק על שם של ארבעה אנשי ציבור ידועים וציונים פעילים. במשך שנים רבות שימשה האחוזת (שכונתה "כיבוש") מקום הכשרה עיקרי לחלוצי ליטא. ראה נשמית, סימורה של תנועה, עמ' 44-45. על קורותיו של שמעון גראז וחבריו באחוזת זו ב-1940/1 ראה מכתב בלה אלישקובסקה (נוסינוביץ) אל המחבר מיום כ"א אדר א' תשמ"א.
18. בעקבות הזיקה העמוקה לשיריו של ביאליק לקוח השם משירו "לא זכיתי באור מן ההפקר", תרס"ב, ראה: ח"י ביאליק, שירים מזמורים ופזמונות, שירות, דביר, תל-אביב, תשי"י, עמ' קמ.
19. מונח זה, "דיפֶרֶנציארציה", שפירושו פיצול וחלוקת יתר לחלקים שונים, היה מקובל ונפוץ מאוד במילון הפוליטי של א.ב.צ. ומופיע גם בכתבי היד שנשתמרו מתקופת קיומו. ראה גם עדות אברהם מלמד, עמ' 13.
20. ניצוץ, 42(7), 1945.25.4, עמ' 1. דברים אלו פורסמו בגיליון האחרון של כתב העת הני"ל שהופיע אז במחנה הריכוז דאכאו-קופרינג בגרמניה, ימים אחדים לפני ששוחרר בידי צבאות-הברית.
21. עדות שלמה (זלימר) שפיר (פרנקל), עמ' 8, מ"י.
22. עדות הני קריספיין (קולומבוס), עמ' 10-11, מ"י.
23. עדות שרה בנימיני (לייבוזון), עמ' 5, מ"י.
24. עדות זאב ברנשטיין, עמ' 2, מ"י. בגוף העדות נאמר: "הסמרטוט האדום עם הסמל הסובייטי".
25. ראה עדות עזריאל לוי עמ' 3, מ"י; והשווה עדויות: דוד רוס, עמ' 3, מ"י; ישראל ירוביץ, עמ' 15, מ"י; גיטה קליבנסקי (לאנגלבן), עמ' 32, מ"י, שמעון שפירא, עמ' 19, מ"י.